

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519

IJSR 2022; 8(5): 96-99

© 2022 IJSR

www.anantaajournal.com

Received: 16-07-2022

Accepted: 19-08-2022

वंदना कुमारी

डी-34, रोड नं०- 5, न्यू आनंद
किशोरी नगर, लक्ष्मीसागर, दरभंगा,
बिहार, भारत

वाल्मीकिरामायणादि रामचरितकाव्येषु हनुमतस्य दूतकार्यविमर्शः

वंदना कुमारी

सारांश

दूतस्य सत्कारं राजप्रतिनिधि रूपेण भवति । भावाभिप्रायः तुलसीदासेन वर्णितो यथा:- तव नृप दूत निकट वैठारे । मधुरमनोहर वचन उचारे । दूतमुखात् श्री जनकस्य धनुर्यज्ञे रामस्य पराक्रमं श्रुत्वचा पुलकितो राजा दशरथः दूताय यथेष्टं पारितोषिकम् अददत् । दूत वचन रचना प्रियलागी । प्रेम प्रताप वीर रस पागी । सभा समेताराउ अनुरागे । दूतन्ह देन निछावरि लागि । कहि अनीति तेर्ह मूंदहि काना । धरमु विचारि सवहि सुखमाना । अयोध्याकाण्डे दशरथमरणान्तरं भरतनयनाय वशिष्ठेन दूतं प्रेषितम्:- तेल नाव भरि नृप तनु राखा । दूत बोलाइ वहरिअस भाषा धावहु वेगि भरत पहि जाहू । नृप सुधि कतहुँ कहह जनिकाहू । "चार चक्षुषाः खलु राजानः" इति वुद्धेव श्री सुग्रीवः सीतामन्विष्यन्तौ ऋष्यमूकपर्वतागतौ रामलक्ष्मणौ वीक्ष्य श्री हनुमतं तयोः वास्तविकतां परिज्ञानाय प्रेषितवान् । तथ्यमिदं स्वकीये रामरचितमानसे उक्तञ्च तुलसीदासेन- अति समीत कहु सुनु हनुमाना । पुरुष जुगल वलरूपनिधाना । धरि वदुरूप देखु तै जाई । कहेसु जानि जिय समन वुझाई पढए वालि होहि मनमैला । भागौ तुरत तजौ यह सैला । विप्ररूपं धृत्वा हनूमान्पि रामलक्ष्मणौ नत्वा, परिचय कृत्वा स्कन्धोपरि नीत्वा मध्ये अग्निं संस्थाया उभयो राम सुग्रीवयोः मैत्रीं सम्पादितवान् ।

कूट शब्दः वाल्मीकिरामायणादि रामचरितकाव्येषु, वानरपुञ्जवान् हनूमान्, प्रथमं दूतरूपेण नियोजितः

प्रस्तावना

आदिकविना श्री वाल्मीकिना स्वकीये ग्रन्थे रामायणे कथानायकस्य श्री रामचन्द्रस्य सीतान्वेषणाय अन्येषां पात्राणाञ्च कौतुकाभिवर्द्धनाय काव्यरहस्योद्घाटनाय च दूतपरम्परायाः अवलम्बनं कृतम् । तत्रापि च मानववानरयोर्मध्ये प्रथमं मैत्रीकरणम्, सुग्रीवस्या रामस्य च द्वयोः मित्रयोः अभीष्टसाधनाय वानरपुञ्जवान् हनूमान् एव प्रथमं दूतरूपेण नियोजितः ।

दूतस्य लक्षणं साहित्यदर्पणे विश्वनाथेन इत्थं प्रतिपादितम् ।

“निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः

कार्यप्रेष्टस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चाणि तथाविधोः ।।”¹

अर्थात् कार्यार्थं दूतः प्रेष्यः । तत्र निसृष्टार्थः मितार्थकः संदेशहारकश्च इति त्रिधा दूतस्य विभागः कृतः गुप्तरहस्य प्रेषणार्थं दूतत्वम् । श्री कृष्णः महाभारते निसृष्टार्थप्रति पादकत्वेन कार्यं सम्पादितवान् । रामायणे हनूमानमितार्थकः गुप्तरहस्यान्वेषणरूपेण इति । मेघदूते मेघः सन्देशहारकरूपेण इति ।

सीताहरण दुःखसतप्तौ वरायुध धरौ रामलक्ष्मणौ सीतामन्विष्यन् ऋष्यमूकपर्वतमुपागतौ तदा तौ दृष्ट्वैत सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत् । महावलौ रामलक्ष्मणौ वीक्ष्यमाणः तस्य सुग्रीवस्य सचितं स्थातुं न चक्रे । स प्लवंगधिपः शिखरादान्यशिखभुपविष्टान् सर्वान् निजसचिवान् आहवायामास । अनन्तरं वालिमय संत्रस्तः सुग्रीवः तयोः वीरवरयोः वनागमन रहस्यं ज्ञातुं हनूमन्तमेव प्रथमं दूतत्वेन प्रेषयामास । उक्तञ्चः

Corresponding Author:

वंदना कुमारी

डी-34, रोड नं०- 5, न्यू आनंद
किशोरी नगर, लक्ष्मीसागर, दरभंगा,
बिहार, भारत

“तौ तया प्राकृतेनेव गत्वा ज्ञेयौ प्लवंगम ।
इङ्गितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च ।”²

इत्थामदेशं प्राप्यहनूमान रामलक्ष्मणावन्तिकौ गमनेबुद्धिं चकार ।
प्राप्तादेशानुसारेण दूतत्वं निर्वहन् तौ रामलक्ष्मणौ पृच्छयामास ।
उक्तञ्चः ।

देशं कथमिमं प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ ।
त्रासयन्तौ मृगगणान्यांश्च वनचारिणः ।।
पम्पातीररुहान् वृक्षान् वीक्षमणौ समन्ततः ।
इमां नदीं शुभजलां शोभयन्तौ तपस्विनौ
धैर्यवन्तौ सुवर्णाभौ कौ युवां चीरवाससौ ।
निश्वसन्तौ वरभुजौ पीडयन्ताविमाः प्रजाः ।³

यतो हि भवन्तौ सिंविप्रेक्षितौ पद्मपत्रिक्षणौ यदृच्छया सम्प्राप्तौ
चन्द्रसूर्याविव तप्तहाटकभूषणौ एतौ खड्गौ निर्मुक्तभुजगाविव विराजेते ।
कश्चित् भ्रातानिस्कासितः दुःखितः वानरपुङ्गवः सुग्रीवः पर्वते भ्रमति ।
तेनसुग्रीवेण प्रेषितः अहम् अत्र प्राप्तः मां कस्मान्निभाषतः । उक्तञ्च ।

“प्राप्तोऽहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ।
राज्ञा वानरमुख्यानां हनूमान नाम वानरः ।”⁴

हनूमान एवं प्रकारेण निजस्वामिनः सुग्रीवस्य आत्मनश्च परिचयं प्रदाय,
स्वामिसख्यभावकर्तुमिच्छति इति च निवेद्य तूष्णीं बभूव । ईदृशं
वाक्चातुर्यपूर्णं वचनं श्रुत्वा तौ रामलक्ष्मणौ प्रहृष्टवदनौ संज्ञातौ । अनन्तरं
लक्ष्मणं सवोधयन् श्रीरामः हनूमतः परिचयमित्थं अददत् ।
अयं हनूमान् कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य सचिवः वावमज्ञोऽस्ति । यतो हि त्रतं
ऋग्वेदशिक्षां सामवेदाभ्यासं च विना अनेन व्याहरता किञ्चिदपशब्दं अशुद्धं
च न वभाष । अतएवानेन नूनं कृत्सनं व्याकरणं श्रुतमभ्यासितञ्च ।
सम्भाषणक्रमे

मुखनेयमूललादिभिर्गोश्च क्वचित् दोषः न प्रकटितः ।
मिताक्षरैः स्पष्टतया च स्वामिनोऽभिप्रायः उपस्यामितः ।

निजभ्रातुरोदेशं प्राप्यः लक्ष्मणः हनूमते वनागमनं कारणात् आरम्य
सीताहरणं वृत्तान्तं यावत् सर्वं वृत्तान्तं हनूमते विज्ञापयामास ।
हनूमान्पि अनयोरामलक्ष्मणयोः सुग्रीवसहाय्यस्याश्मकतां विदित्वा
प्रहृष्टोऽभूत् । मनसा सुग्रीवं संस्मृत्य उक्तञ्चः

भाव्यो राज्यागमः तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
यदयं कृत्यवान् प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतम् ।।⁵

परमसंद्ष्टो प्लवमोत्तमः हनूमान् रामं वनागमनकारणं पृप्तवान् ।
रामप्रेरितः लक्ष्मणः तस्मै हनूमते श्रीरामस्य परिचयं विस्तृतरूपेण

अकथयत् । अयं राजः ख्यातिप्राप्तस्य राज्ञः दशरथस्य पुत्राणां गुणवत्तरः
ज्येष्ठः राजलक्षणसंयुक्तः परञ्चराज्यग्राह वने वसितुं आगतोऽस्ति । अहम्
अस्यावरः गुणैः गुणैः दास्यमुपागतः भ्राता लक्ष्मणे नाम ।
ऐश्वर्येण विहीनस्यास्य रामस्य वनवासरतस्य केनचित् कामरूपिणा
राक्षसेन भार्यापहता । अनेन प्रकारेण भार्या मार्गमानाः शापात् सक्षसतां
गतः कश्चित् दनुः आवाम्यां मिलितः स एव वानराधिपश्य सुग्रीवस्य उद्देशः
अददत् । सुग्रीवएव तवभार्यापहारिणम् राक्षसं नूनं अन्विस्यति ।
एतन्निमित्तकमेव आवयोः वनागमनोद्देश्यम् इति येन रामेण पूर्वं बहुनि
धनानि दत्त्वा अनुत्तमं यशः प्राप्तम् सः एव पुरा लोकगणार्थं भूत्वा सुग्रीवं
नाथमिच्छति ।

उक्तञ्च—“सर्वलोकस्य धर्मत्मा शरणमः शरणपुरा ।
गुरुर्मैराधकः सोऽयं सुग्रीवं शरणं गतः ।।⁶
यस्य प्रासादे सततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः
स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकाङ्क्षते ।
अपि च—एवं व्रुवाणं सौमित्रिं करुणं साश्रुपातनम् ।
हनूमान प्रत्युवाचेद् वाक्यंवाक्य विशारदः ।।⁷

जितेन्द्रियाः जितक्रोधाः बुद्धसम्पन्नाः भवाद्दशाएव वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण
द्रष्टव्याः । यतो हि वालिना हतदारः राज्यपरिभ्रष्टः भृशम् त्रस्तः
भास्करात्मजः सुग्रीव युवयोः सीतापरिमार्गणेनून साहाय्यंकरिष्यति । एवं
ब्रुवन्तं हनूमन्तं सम्पूज्य श्री लक्ष्मणः रामभुवाच भ्रातः प्रसन्नात्मान्हनूमान्
यथा ब्रूते तेन ज्ञायते यत् सुग्रीवोऽपि भवतः किमपि कामयते उक्तञ्च
लक्ष्मणेनः—

“कपि कथमते हृष्टो यथायं मारुतात्मजः ।
कृत्यवान् सोऽपि सम्प्राप्तः कृतकृत्योऽसिराधव ।।

श्री रामोऽपि हनूमन्तं प्राशंसत् । अल्पाक्षरेण हनूमता असंदिग्धं अविलम्बितं
स्वामिप्रायं च प्रकटितम् । अर्थात् हृदयकण्ठमूर्धाभिः उच्चारितैः वाक्यैः
कस्य चित्तं न आराध्यते । उक्तञ्च—

“अनया चित्रया वाचा त्रिस्थाव्यञ्जनस्थया ।
कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेपि ।।”⁸
यस्यपार्श्वे एवंविधः दूतः नस्यात् तस्य कार्यसिद्धिः कथंस्यात् ।
कार्यसाधकः दूतः स्वाम्यर्थाः वार्तया एवं साधयति यथाहि ।
एवं विधो यस्य दूतो न भवेत् पार्थिवस्य तु ।
सिद्धान्ति हिं कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ।।
एवं गुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यासाधकाः ।
तस्य सिद्धान्ति सर्वेऽर्था दूत वाक्य प्रचोदिताः ।।⁹

एवं प्रकारेण उमौ हनूमान् रामौ उभयोः अन्योन्याश्रयं विदित्वा
ऋषभमूकात् मलयगिरिं गत्वा हनूमान कपिराजाय सुग्रीवाय परिचयं

आचयक्षे । रामस्य परिचयं ज्ञात्वा समीपमुपसृत्य उवाचः मया सह यदि सौहार्द्रं इच्छसि तेन मभैवलाभ यतोहिः—

तन्ममैष सत्कारो लाभरचैवोत्तमः प्रभो ।
यत्त्वमिच्छसि सौहार्द्रं वानरेण मया सह ।
रोचते यदि मे सख्यं वाहुरेष प्रसारितः ।
गृह्यतां पाणिनापाणि मर्यादा वध्यतां ध्रुवाम् ।।¹⁰

वनाराः सर्वे सम्पातिं दृष्ट्वा समीताः संजाताः आसन् । प्रायोपवेशनकाले पूर्वकृत कार्याणां स्मरणक्रमे आर्यस्य श्रीरामस्य सीताहरणकाले कृत गृहस्य जटायो चर्चा तै कपिभिः विहिनायत् सम्पातिनापि श्रुतम् । भ्रातुर्नामश्रवणमृतेन कृतकार्यस्य वर्णनमिश्रुत्य सोऽपि वानरसन्निधिमगच्छत् । वानरेभ्यः सर्वं वृत्तान्तं ज्ञात्वा भ्रातुः जटायुकृते उदकाञ्जलिं दातुं सागरं प्रति नयनार्थं प्रार्थनां अकुर्वत् । प्राचीनकालादेव दूतप्रेषणस्य परम्परा विद्यते दूरदेशत्वात् । उभयोः प्रियजनयोः शत्रुमध्ययोर्वः निजविचारप्रकटनाय दूतस्वावधारणा मनीषिभिः कृतेति । दूतः उभयोः भावान् तथा प्रस्तौति येन अन्योन्यसम्बन्ध स्थिरीकरणे समस्यायाः निदाने च साहाय्यम् भवति । अस्य परम्परायाः अवलम्बनं प्रायः राज्ञां कृते परमावश्यकम् । कविना तुलसीदासेनापि स्वकीये रामचरितमानसनामकेमहाकाव्ये दूतत्वस्म बहुधा उपयोगित्वं प्रतिपादितम् । सर्वप्रथमं यदा रामलक्ष्मणौ मुनिना विश्वामित्रेण सह मिथिलायां राज्ञः जनकस्य धनुर्यज्ञे सम्मिलितौ जातौः अपि च मुनेः श्री विश्वामित्रस्य आज्ञया रामः धनुः भंगं कृत्वा सीतयासह विवाहाधिकारी संजातः । अस्य शुभावसरे मिथिलाधिपतिः श्री जनकः कौशिकात् आदेशं प्राप्य दशरथं प्रति विवाहोत्सवे सम्मेलनाय दूतप्रेषणस्मावश्यकतामनुभूय दूतं प्रेषयामास । उक्तञ्च कविना तुलसीदासेनः —

दूत अवधपुर पठवहु जाई । आनाहि नृप दशरथहि वोलाई
मुदित राउ कहि भलेहि कृपाला । पठए दूत वोलि तेहि काला

दूतोऽपि संवादं संगृह्य द्रुतगत्वा अवधपुरं जगाम । तस्य दूरस्य अयोध्यागमने तत्रस्था पौरजनाः मुदिताः अभवन् । अवधपुरस्य छवि दृष्ट्वा प्रसन्नोऽभूत् रक्लुदूतः । उक्तञ्च तेन दूतेन यथा :—

वसइनगर जेहिलछिकरि कपरिनारिवरवेषु ।
तेहि पुर कै शोभा कह सकुचहिं सारद सेषु ।।
पहुँचे दूत राजपुर पावन हरषेनगर सुहावन ।
भूप द्वार तिन्ह खवरि जनाई । दशरथ नृप सुनिलिए वोलाई
करि प्रनामु तिन्ह पाँती दीन्ही मुदित महीप आपु उठि लीन्ही ।।
वारि विलोचन वाँचक पाती पुलक गात आई भरि छाती ।

अपि च दूतस्य सत्कारं राजप्रतिनिधि रूपेण भवति । भावाभिप्रायः तुलसीदासेन वर्णितो यथाः—

तव नृप दूत निकट वैठारे । मधुरमनोहर वचन उचारे ।

दूतमुखात् श्री जनकस्य धनुर्यज्ञे रामस्य पराक्रमं श्रुत्वचा पुलकितो राजा
दशरथः दूताय यथेष्टं पारितोषिकम् अददत् ।

दूत वचन रचना प्रियलागी । प्रेम प्रताप वीर रस पागी ।
सभा समेतराउ अनुरागे । दूतन्ह देन निछावरि लागि ।
कहि अनीति तेव्ह मूंदहि काना । धरमु विचारि सवहि सुखमाना ।

अयोध्याकाण्डे दशरथमरणान्तरं भरतनयनाय वशिष्ठेन दूतं प्रेषितम् —

तेल नाव भरि नृप तनु राखा । दूत वोलाइ वहरिअस भाषा
धावहु वेगि भरत पहि जाहू । नृप सुधि कतहुँ कहह जनिकाहू ।।

“चार चक्षुषाः खलु राजानः” इति वुद्धेव श्री सुग्रीवः सीतामन्विष्यन्तौ ऋष्यमूकपर्वतागतौ रामलक्ष्मणौ वीक्ष्य श्री हनूमतं तयोः वास्तविकतां परिज्ञानाय प्रेषितवान् । तथ्यमिदं स्वकीये रामरचितमानसे उक्तञ्च तुलसीदासेन —

अति समीत कहु सुनु हनुमाना । पुरुष जुगल वलरूपनिधाना ।
धरि वटुरूप देखु तै जाई । कहेसु जानि जिय समन वुझाई
पढए वालि होहि मनमैला । भागौ तुरत तजौ यह सैला ।

विप्ररूपं धृत्वा हनूमान्पि रामलक्ष्मणौ नत्वा, परिचय कृत्वा स्कन्धोपरि नीत्वा मध्ये अग्निं संस्थाया उभयो राम सुग्रीवयोः मैत्रीं सम्पादितवान् । उभयो भावमति गम्य उभौ प्रतिजानीतः तत्र रामस्य वचनं यथा :—

“सुनु सुग्रीव मारिहहुँ वालिहि एकहि वान ।
ब्राह्म रुद्र सरनागत, गएँ न उविरिहि प्रापा ।।
अपि च मित्रताया परिभाषा इत्यं संवादिता तुलसीदासेन
जेन मित्र दुःख होहिं दुखारी जिन्हहि विलोक्त पातकभारी ।
निज दुख गिरि सम रजकरिजाना । मित्रक दुःख रज मेरु समाना ।
जिन्हके असि मति सहजन आई । ते सठ कतह हठिकरतमिताई ।
कुपथ निवारि सुपंथ चलावा । गुन प्रगटे अवगुनहि दुरावा ।
देत लेत मन सकं न धराई वल अनुमान सदा हित करई ।
विपति काल कर सतगुन नेहा । श्रुति कह संतमित्र गुण एहा ।।

रामः उपर्युक्त मित्र गुणानुसारेण वालिनं हत्वा मित्रकार्यं सम्पाद्य सुग्रीवं राज्यासीनं कृतवान् ।

सुग्रीवोऽपि रामकार्ये नानादिगदेशात् वानरयूथान्
आहूतार्थं दूतप्रेषणाय हनूमन्तं आदिदेश । यथा :—

“अव मारुत सुत दूत समूह पठवहुँ जहाँ तहाँ तहँ वानर जूहा
तबहनूमन्त बोलाए दूता । सवकरकरि सनमान वहुतौ

मूर्तरूपप्रदानाय सर्वे वानरदूताः परस्परं विचारितवन्तः । अन्ते जाम्बवता
हनुमतः उत्साहवर्द्धनं कृत्वा सागरोत्तीर्णाय प्रेरितः यथा

राज्ञः सुग्रीवस्य आज्ञया आगता विविध कारका बानरादयः मासमर्यादावधौ
सीतान्वेषणाय आदिष्टाः । सुग्रीवादेशः वानरान् प्रति यथा :-

पवन तनय बल पवनसमाना । बुधि विवेक विज्ञान निधाना
कवन सो काज कठिन जगमाही । जोनहि होइ तात तुम्हपाही ।
रामकाज लागि तव अवतारा । सुनतहि भयउ पर्वता कारा ।

“राम काहजु अरुमोर निहोरा, वानरजूथजाहुयहुँ ओरा
जगरासुता के खोजेहुँ जाई । मास दिवस महुँ आएहु भाई ।
अवधि मेरि जो विनु सुधिपाएँ आवहि वानिहि सोमोदि मराएँ
वचन सुनत सव वानर जहँ तहँ चले तुरंत ।
तव सुग्रीव बोलाए अंगद नील हनूमंत ।। 22 ।।

जामवन्तोत्सावर्द्धिकः हनुमान् सिन्धुलंधयितुं बुद्धिं चकार । तस्मिन् काले
प्लवन्तं हनूमन्तं दृष्ट्वा जलनिधिरपि निजान्तर्हितं मेनाकपर्वतं तस्य
श्रमापनेतुं आदिदेश ।

परन्तु दक्षिणादिगमनाय अंगदनीलहनूमतां आवाहनं कार्यसिद्धिं
निर्दिशति । तथापि च श्रीमति हनूमति कार्यसिद्धिं संवादकत्वादेव रामः
निजनामांकितां मुद्रिकां तस्मै प्रादात् । एतदर्थं कविना तुलसीदासेन
सुग्रीवमुखकृतं वर्णनं मर्मस्पर्शीति यथा योक्तम् :-

सुनहु नील अंगद हनुमाना । जामवंत मति धीर सुजाना ।
एकल सुभट मिलि दक्षिणजाहू । सीतासुधि पूँछहेसव काहू ।
मन क्रम वचन सो जतन विचारेहु । रामचन्द्र कर काजु संवारेहु ।।
मानु पीठि सेइअ उर आगी । स्वामिहि सर्व भाव छल त्यागी ।
तजि माया सेइअ परलोका । मिटहि सकल भव संभव सोका ।
देह धरे कर यह फलु भाई । मजिअ राम सव काम विहाई ।
सोई गुणज्ञ सोई वाङ्भागी । जो रघुवीर चरण अनुरागी ।
आयसु मांगि चरण सिरुनाई । चले हरिष सुमिरत रघुराई ।
पिछे पवन तनय निरुनावा । जानि काज प्रभुनिकट बोलावा ।
परसा सील सरोरुह पानी । कर मुद्रिका दीन्हि जन जानी
वहु प्रकार सीतहि समुझाएहु । कहि वल विरह वेगि तुम्ह आएहु ।
यद्यपि सर्वे अंगदहनूमदादयः भासावधि
यावत् परिमार्गमाणाः नानाविधान् दुखसुखदीनि अनुभूयमानाः
स्वीकृतकार्यभकुर्वन्तः उभयविधमरणशरणमेव स्वीकर्षाणाः प्राणान्
त्यक्तुमुद्यता आसन् । ते तदैव आभ्यन्तरिककर्वातालापक्रमे जदायुं
प्राशंसन् । जटायुभ्राता सम्पाती निजभ्रातृप्रशंसां श्रुत्वैव समीपम्
उपजगाम । तेनगृध्रनापि रामदूत विषये चर्चाकृता तथा चोक्तम् ।
त्रेताब्रह्मनुज तनुधरिही । तासुनारि निसिचरपति हरिही ।
तासु खोज पठइहि प्रभुदूता । तिन्हहि मिले ते होव पुनीता ।
जमिहहि पंख करसि जनि चिन्ता । तिन्हहि देखाई देहेसु तै सीता
मुनि कर गिरा सत्य भई आजू । सुनि ममवचन करहु प्रभु काजू ।

संदर्भाः

1. साहित्य दर्पण
2. वा0 रा0 कि0 का 2/24
3. वा0 रा0 कि0 3/6-8
4. वा0 रा0 कि0 3/21
5. वा0 रा0 कि0 4/2
6. वा0 रा0 कि0 4/20-21
7. वा0 रा0 कि0 4/25
8. वा0 रा0 कि0 3/33
9. वा0 रा0 कि0 3/34-35
10. वा0 रा0 कि0 5/10-11

अनेन प्रकारेण सम्पातिनापि रामदूतस्य चचां विधाय तस्मात्
दूतदर्शनादेव निजशापमुक्तिविषयक भावं प्रकटितम् । अपि च सीता केन
नीता, कुत्र स्थिता, कीदृशी अवस्थाश्रिता सर्वाः वार्ताः वानरदूतेभ्यो
विज्ञापितम् तेन । सीताविषयकं सर्ववृत्तान्तमभिज्ञाय कार्यस्य